

Степан Пінчук

УЛАС САМЧУК

Серед майстрів української прози ХХ ст. постать Уласа Самчука чи не найсамобутніша. Народився він 20 лютого 1905 року в селі Дермань (тепер — Ровенська область). Початкову освіту здобув у сільській школі. Далі навчався у Кременецькій гімназії, де й виявилися його літературні зацікавлення.

Покликаний до строкової служби в польській армії і проходячи її в Західній Польщі, Самчук у 1927 р. дезертирував і нелегально перейшов через кордон до Німеччини. Вступив до Бреславського (нині Вроцлавського) університету, але невдовзі переїхав до Чехословаччини і за кілька років (1929–1931) закінчив Український Вільний Університет у Празі.

Друкуватися почав рано. Перше оповідання "На старих стежках" опублікував 1926 р. в журналі "Наша бесіда" (Варшава). З 1923 р. постійно співпрацює з "Літературно-науковим вісником", "Дзвонами", "Самостійною думкою", "Розбудовою нації" (Берлін), "Сурмою" (без сталого місця перебування редакції).

Тривале (до 1941 р.) перебування в Чехословаччині та на Закарпатській Україні полишило слід в письменницькому доробку Самчука. Коротка, але яскрава героїчна історія так званої Гуцульської республіки навіяла йому патріотичний роман "Гори говорять" про боротьбу із закарпатськими поневоловачами. У 30-ті роки написано політично загострений роман "Кулак" (за який згодом отримав ярлик "куркульського письменника"), спрямований на захист життєтворчих спроможностей українського селянства.

Обкладинка до другої книжки "Волинь"
(Львів, 1935). Худ. М.Бутович.

Найвизначнішим творчим досягненням Самчука є роман-трилогія "Волинь". Це — гімн Волині, її самобутнім людям, селянській праці, любові до землі, сімейним підвалинам народного життя. Волинь у трилогії постає в своїй духовній сплячці та початках громадянського пробудження. Всі політичні протистояння подаються залежно від того, як їх трактують різні групи волиняків у різні проміжки часу. Самчук навіть передбачив неминучість нашого теперішнього відродження. "Прийде час і ми, люди мої, чи наші діти до голосу прийдемо і своє господарство возстановимо. Це стане, бо ж інакше не можна буде жити", — говорить його герой.

Монументальні постаті Самчука, не знані до того в нашому письменстві, перебували в багатовіковій летаргії, пробуджуючись разом з

поколінням письменника, але, пробудившись, вони випростовувались на повен зріст і ставали натурами небуденного суспільного динамізму, й історичним доказом цього є трирічна війна Волині з німецько-фашистськими окупантами.

Володько Довбенко — не тільки біологічне продовження батька. Він — естафета, носій його сутності в нових історичних умовах — коли стихійні селянські чесноти стають ґрунтом відповідного їм політичного світогляду. Однак не слід розглядати "Волинь" як суто ідеологічний роман. Самчука цікавить не так політика, як об'єктивний плін самого історичного буття народу, котрий він старанно досліджує. А що цей плін, починаючи з середини другого десятиріччя ХХ ст., набуває аж ніяк не простого, неоднозначного політичного спектру, то письменник не може не брати його до уваги як об'єктивну реальність.

Та й знаходження себе в системі нових координат епохи для молодшого Довбенка — не простолінійний шлях. На якийсь час герой навіть захоплюється революційною фразою, робить спробу перейти польсько-радянський кордон (інцидент автобіографічний), однак зіткнення з реальними фактами примушують його неквапливо й без вагань поміняти свій політичний вибір у бік ідеї національного самостановлення народу.

Процес життя в його спонтанній цілісності й розмаїтті Самчук прагне охопити в широкому філософському осмисленні. Тут і поезія праці, й проблема людської чесності та відповідальності насамперед перед самим собою, а відтак перед світом. А ще чи не найбільше хвилюють письменника найрізноманітніші відтінки людських взаємин: родинні почуття, що проявляються в батьківській та материнській любові до дітей і навпаки — в трепетному дитячому пієтеті до батьків. А ще твір переповнений хмільною повинню кохання, від неясних і романтичних помислів хлопчика до зіткнення з болісною проблемою одруження: адже для Володька це означало вибір між традиційною долею селянських предків і

шляхом у незвіданий світ життя, заангажованого в суспільно-політичну боротьбу інтелігента, якому неминуче доведеться поневірятися по далеких чужинах. А звідси випливає ще одна колізія — болісна втрата юнацької любові, бо дівчина не може вийти заміж за свого вимріяного милого через сувору необхідність, продиктовану одвічним укладом сільського життя.

Постає тут і казковий та життєрадісний світ дитинства. Власне, перший том "Куди тече та річка" — передусім чудова дитяча книжка. На час роботи Самчука над трилогією "Волинь" випала найтрагічніша подія за тисячолітню історію українського народу — організований більшовицькою владою голодомор 1932–33 рр. Письменник не міг залишитися осторонь цієї національної трагедії, він відгукнувся на неї хоч і невеличким, але разюче сильним твором "Марія".

У Самчук, син і виразник українського селянства, зразу ж вловив розмах національної трагедії. Роман був написаний у тому ж таки 33-му р. Це — суворий опис життя Марії протягом усіх днів її існування, кількість яких автор умовно визначив і поінформував про неї читача, не забувши сказати про це і в фіналі: "Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі". Отже, прожила Марія 71 рік і 11 місяців. Цей прийом задає романові певний, невблаганно послідовний ритм, який веде життя Марії до неминуче трагічної розв'язки. Твір витриманий у високому стилі художньої агіографії, що надає образу Марії вищого, надпобутового сенсу, наближуючи її до біблійних героїнь і водночас мимохіть підносячи цей образ до рівня символу України. Атмосфера розповіді згущується і набуває щораз більшого узагальнюючого значення послідовно від першої до третьої частини роману. Водночас статичність образу Марії автором не нав'язується, все це ніби мимохіть впливає з наскрізь буттєвого плану твору.

У своїх романах, особливо у "Марії", Самчук підходить до відображення життя з мірою українського вітаїзму — утвердження торжества життя в його найрізноманітніших проявах, навіть тоді, коли воно конвульсивно вибивається з небуття чи повисає над прірвою.

Шестирічна Марія осиротіла, в дев'ять — була запрохана в найми. Але сила її глибинного вітаїзму перемагає. Вона стає напрочуд вродливою дівчиною, а в праці їй нема рівних. Тож недарма парубки за неї мало не б'ються, а господар, у якого вона наймитувала близько дев'яти років, віддав при одруженні за нею, як за рідною, дві десятини землі.

Роман розпочинається класично — звичайне селянське життя з його щоденними радощами і турботами. Вечорниці, заручини, весілля, розплітання коси молодою — все це поки що в межах традиційної української етнографії. Але сама історична доба виносить дію роману на ширші обрії. Коханого Марії Корнія забирають до російського флоту, де він пробув сім років, ставши за цей час учасником нещасливої для Росії війни з "гапонцем". Не одержавши від коханого жодного листа, Марія подала рушники Гнатові, парубкові тихої, але наполегливої натури, невгамовному хазяїнові.

За сім років служби государю імператорові Корній нахапався того, що стало пізніше домінуючим у його середульшого сина Максима, — зневаги до рідної мови, бездумності та жорстокості. Але любов Марії

(після повернення Корнія вона покинула Гната і вийшла заміж вдруге за того, кого любила по-справжньому), невсипуща праця на землі повернули його в звичне русло. Корній став типовим, статечним господарем. Коли Корній та Марія зіп'ялися на ноги, хтось у великодню ніч підпалив їх нову хату, клуню, хліви — все обійстя. Підозра впала на Гната, ведеться слідство. Але він хрестом божить, що ніякої його вини немає, та й Марія твердить одно: хата могла загорітися від комина чи лампадки. Перед самою Маріною смертю приходять до неї старенький чернець, колишній її чоловік Гнат, і просить у неї прощення за те, що колись спалив її хату — настав час спокути. Марія ж відповіла, що знала про це з самого початку.

З документальною точністю змальовано в романі жахи голодної смерті, викликані штучним голодомором. Багато що підносить останню частину роману до рівня трагедійного національного епосу, скажімо, епізоду, коли Корній рубає сокирою свого сина-відступника Максима, котрий бенкетує з подібними до себе партійцями в той час, як його мати помирає з голоду... На цьому вольовому вчинкові Корнія позначилася не тільки українська літературна традиція, а й вітаїстична, життєва концепція Самчука, його віра в соціальну активність людини до останнього подиху — адже для 33-го такий акт був нетиповий.

Коли німецько-фашистські війська переступили кордон, Улас Самчук тут же появився в окупованому Львові. Але він добре запам'ятав, як обійшлися німці із Закарпатською Україною, тому не дуже вірив в ефективність проголошення української держави, коли саму мову про неї доводиться вести за заслоненими від можливого авіаційного нальоту вікнами. Проте митець усе ж сподівався, що німецька окупація принаймні дасть можливість вести роботу по вихованню національної свідомості в занедбаних східних областях України, — тому, мабуть, й погодився стати редактором субокупаційної газети "Волинь", що виходила з осені 1941 по 1943 рік у тодішній "столиці" України Рівному.

Але і в цьому Самчук гірко прорахувався. Надто швидко виявилось, що фашистська окупація не виправдала жодних українських сподівань, і письменник відчув, що потрапив у пастку. Не минуло й кількох місяців, як у своїх передовицях він став удаватися до псевдоезопівської мови. Ось пасаж зі статті з промовистою назвою "Піднятий меч": "Сьогодні кожний народ хоче жити... Пристрасно, сильно жити. Жити за всяку ціну."

Хто тепер цього не зрозуміє, той рано чи пізно впаде жертвою власної недалекоглядності. Лишень свобідна, мирна, взаємно шануюча себе родина народів може керувати долею світу. Це не значить, що вони мають лишень командувати. Ні! Але це значить, що всі вони не сміють бути відіпхнуті від керми. Всі вони мусять чути дійсно ковалями власного життя, бо інакше рано чи пізно повернеться те саме, що вже не раз диктувалося історією: "Хто підніме меч, від меча згине" (Волинь, 1941, 27 листоп.).

Як не схоже все це на те, що писали про майбутній устрій світу тодішні німецько-фашистські ідеологи! Однак крамолу швидко розпізнали, 1943 р. редактора було заарештовано й вивезено на слідство до Німеччини, звідки він уже не повернувся. Видання перестало існувати.

За два роки перебування в Україні Самчук не написав жодного роману чи повісті. Але цей короткий період мав вирішальне значення для подальшої його творчості. Він побував у Східній Україні, з жадібністю вивчав дивний для нього світ, відомий доти тільки з преси та з розпові-

дей очевидців. Згодом усе це знадобилося. Без перебування в Новоград-Волинському, Києві, Полтаві, Ромнах та навкружних селах було б немислиме написання другої частини "Осту" — роману "Темнота".

Ці два роки позначені карбами, які завжди залишаться на скрижальх творчої біографії Самчука, насамперед у подорожніх нотатках, блискучих нарисах, де автор виявив дивовижну спостережливість, володіння пером. Це нарисові серіали "Крізь бурю й сніг", особливо "У світі приблизних вартостей". Друкувалися вони у газеті "Волинь" з номера в номер. У першому — враження від короткотривалої поїздки до Києва на початку зими 1941 р., в другому — від наступної ґрунтовнішої мандрівки.

Так склалося, що Самчук був чи не єдиним досвідченим українським письменником, який на власні очі бачив жахи фашистської окупації України, жалюгідний стан, до якого довела її передокупаційна влада. Він, наприклад, був у Києві, коли "відважні" підпільники висадили в повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври і зовсім зблизька чув оглушливий вибух. Тож усе написане ним про той час має значення унікального художнього документа. Серед чисельних замальовок вражає викінченістю та нещадною іронією нарис "Товариш Ніна". Серед нарисових книг, які Самчук випустив уже за океаном, — "На білому коні", "На коні вороному". Туди ввійшли його нотатки початку 40-х рр.

У перші повосенні роки Самчук був ініціатором створення нової літературної організації українських емігрантських письменників — Мистецького Українського Руху, МУРУ. Саме його було обрано першим головою цього літературно-мистецького об'єднання.

Проте письменник розумів, що література твориться не на засіданнях організацій чи в дискусійних залах, а в тиші робочих кабінетів. Переїзд у 1947 р. до Торонто сприяв цьому якнайкраще: вже 1948 р. вийшов перший том "Осту" — "Морозів хутір". Трилогія під загальною назвою "Ост" стала найоб'ємнішою і найпанорамнішою в часово-просторовому охопленні зображеного, працею його життя (обсяг "Морозового хутора" — 584 сторінки).

Працюючи над "Остом" близько чотирьох десятків років, Самчук реалізував свою програму "творення великої літератури", яка була його теоретичною платформою при створенні МУРУ. Третій том велетенського задуму — "Втеча від себе" — вийшов у 1982 р.

У кожному з трьох томів "Осту" відтворена важлива віха української історії ХХ ст., що в сукупності складає її широку художню панораму. Перша частина — "Морозів хутір" — це події української революції 1918–19 рр. Друга — "Темнота" — про долю України та її синів у "сім'ї вольній, новій", тобто в Радянському Союзі. Третя частина — "Втеча від себе" — присвячена нелегкій долі тих мільйонів українців, котрих війна розсіяла по всьому світу, підневільній праці дівчат та юнаків, вивезених фашистами до Німеччини, трагедії насильницької репатріації їх у середині 40-х рр.

Виходячи зі своєї концептуальної орієнтації на велику літературу, Самчук ще більш осмислено приглушує суто політичні аспекти великого художнього задуму, слушно вважаючи, що великі історичні правди повинні впливати з усієї системи відтворених подій. Митець не поплав на поверхні стрімкої хвилі холодної війни, яка підхопила чимало емігрантів. Цього не могла не помітити тогочасна "ортодоксальна" критика, і на голову письменника посипалися досить-таки роздратовані рецензії (О.Грицай, Л.Луців): прозаїк не поставив у

центрі уваги до кінця сформованого борця, тому показав панораму революції такою, якою вона бачилася із забутого хутора, тому в романі так мало свідомих українців, і взагалі цей твір можна назвати "романом про святки на Україні... і трохи про революцію". Мав таки рацію Самчук, та ще І. Кошелівець, який його підтримав. І це не перший випадок, коли позиція Самчука вивіряється фактами далекого майбутнього, а тепер нашого сьогоднішнього. Досить симптоматично, що в повоєнній еміграції Самчук розбив глек і з недавнім своїм однодумцем та покровителем Д. Донцовим. Полеміка між ними набула широкого розголосу в емігрантській пресі. За Донцовим стояла сила залізної логіки та ортодоксії, а за Самчуком — збагачення реальним досвідом життя, для якого перебування на окупованій Україні мало вирішальне значення.

У романі "Темнота" розробляється життєва колізія, не знана до того часу в світовій літературі. Ті ж самі хуторяни Морози, не цілком свідомі українці і більш свідомі, інтегруються в нову, соціалістичну систему. Вчорашній куркуль Іван Мороз стає директором радгоспу. Коли він налагодив роботу в радгоспі, його "посилають" на будівництво залізниці Котлас-Воркута: адже "куркулі" скрізь потрібні, бо "революціонер-люмпени" можуть тільки руйнувати. Парадокс полягає в тому, що охоронці нового закону не можуть обійтися без створеного упослідженим ними ворогом. Отже, зрозуміло, що драстична тема ГУЛАГУ піднята Самчуком раніше, ніж її глобально опрацював О. Солженіцин. До того ж її вперше осмислено під кутом зору життєвої долі значного прошарку людей, обдарованих і життєдіяльних, які повинні себе якось реалізувати. Так, другий з Морозів — Андрій, отой, що був найсвідоміший, — став відомим українським радянським письменником (з деякими натяками на П. Тичину).

В третьому романі "Втеча від себе" Самчук протиставляє Морозам цілком позитивного українського інтелігента Нестора Середука. Цей "добродій у сірому плащі", голова допомогового комітету, "людина, яка хоче і може", докладає всіх зусиль до того, щоб допомогти землякам на чужині, не одного рятуючи в час насильницької репатріації після розгрома гітлерівської Німеччини в 1945 р.

Роман "Втеча від себе" — твір, якому Самчук віддав найбільше письменницької праці. Якщо на попередні частини трилогії пішли роки, то на останню — десятиріччя: адже з усіх витворів прозаїка він найбільш концептуальний. В ньому відбилися погляди автора на долю України в світлі повоєнної концепції всієї планети, на майбутню долю світового співтовариства взагалі. Тільки тепер ця доля прояснюється. "Втеча від себе" — це проблема Схід-Захід у трактуванні письменника. Світ, як ніколи, розколовся надвоє, але не за тією схемою, якою нас напихали донедавна: могутній табір соціалізму неминуче поглине загниваючого капіталістичного спрута. Самчук бачив у цьому протистоянні дику сваволю та насильство, з одного боку, і традиційні принципи людської цивілізованості — з другого. Україна, за якою пролягав рубіж двох світів, мусила рятувати себе втечею, неповерненням частини своїх громадян. Однак крізь роман лейтмотивом проходить віра, що настане час повернення (не обов'язково фізичного), що відторгнута частина України збереже себе, аби в слушний час прийти на допомогу понівеченій матері і злитися з нею воєдино.

Етапним для Самчука був також роман "Чого не гоїть вогонь" (1959). Герой цього роману Балаба з тієї ж породи сильних вітаїстичних

натур, що й Морози, отже міг би так само вижити, але в кінцевому наслідку, коли перед ним постає проблема вибору, він відчув у собі спроможність гідно вмерти. Балаба включається в національно-визвольну боротьбу і воює до останнього, поповнюючи собою галерею "лицарів абсурду" (Леся Українка).

Роман "Юність Василя Шеремети" (1947) не став визначним явищем на творчому шляху Самчука. Коло його проблем окреслене ще в третьому томі "Волині". Автор хіба що значно їх деталізував, сконцентрувавши увагу не стільки на становленні селянської молоді, скільки на формуванні нового покоління української інтелігенції — учнів кременецької гімназії з 1923 р. В романі багато автобіографічного, особистісного. Праця над ним була своєрідною творчою розминкою перед написанням складніших речей.

Є в письменницькому доробку Самчука роман "На твердій землі" (1967) — про долю українських переселенців у Канаді. Герой цього роману Данилів — безпретензійна, сіра людина, яка любить працювати і хоче користуватися здобутками своєї праці. Власний дім і сім'я — найвищий його ідеал. І Данилів здійснює свою не надто високу життєву мрію, він бере позику, купує дім, ремонтус і продає за вищу ціну, купує садибу ще й фабрику. Він з тієї породи людей, що й Іван Мороз, тільки живе й працює в цивілізованих умовах, які не дають йому скотитися надто низько.

Окремої уваги заслуговує повоєнна публіцистика прозаїка: тут нариси і спогади, малюнки з далекої батьківщини і втілені на письмі враження від Нового світу. В корпус цієї публіцистики входять такі книги, як "П'ять по дванадцятій", "Планета ДіПі", "Слідами піонерів", "Живі струни", "Сонце з заходу", "В країні занепаду й руїни" та ін.

На тихому, ідеально впорядкованому цвинтарі в далекому Торонто не так давно з'явилася ще одна українська могила — письменник помер у 1987 р. Чи повернуться його тлінні останки колись на батьківщину, в старовинний Дермань, судити важко. Але що творчість його має повернутись в сучасну Україну* — це напевно. І тільки тоді збагнемо всю могутність його таланту, всю велич його внеску в скарбницю культури рідного народу.

* В кінці минулого року архів Уласа Самчука зусиллями Євгенії Пастернак та інших передано з Канади до Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Ред.